

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԵՂԻՇԷ ՊԱՏՄԱԳԻՐ

ԵՒ

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Իսկ Քաջն Վարդան փութաց Աղուանից երկիրն երթալ, ընդդիմութեան ձեռնարկին սկսած ըլլալուն ուրախացաւ: Իրեն հետ էին Խորէն Խորխոռունի, Արշաւիր Արշարունի, Թաթուլ Դիմաքսեան, Արտակ Պալունի, Գիւտ Վահեուանի, Հմայեակ Դիմաքսեան և ուրիշ նախարարներ իրենց բանակներով: Երկու բանակները իրարու հանդիպեցան Կուր գետին աջակողմը՝ Խաղսաղ քաղաքին մօտերը: Քաջն Վարդան իր բանակը երեք մասի բաժնեց, աջ թեւը յանձնեց Արշաւիր Արշարունիին, նոյնինքն իր փեսին Արշաւիր Կամսարականին և անոր օգնական տուաւ Մուշ Դիմաքսեանը. ձախ թեւը յանձնեց Խորէն Խորխոռունիին, Հմայեակ Դիմաքսեանին հետ, իսկ ինքը կեդրոնը մնաց իր օգնականներով:

Պարսիկ բանակը Հայերէն աւելի մեծ էր, բայց Հայոց եռանդը աւելի շատ էր: Պարսից և Հայոց բանակները իրարու դէմ ճակատեցան, Արշաւիր և Մուշ ճահիճի մէջ գլխորուեցան և Մուշ սպաննուեցաւ, բայց և այնպէս պարսիկները խուճապահար ետ ընկրկեցան և իրենցմէ շատերը Կուր գետին մէջ խեղդուեցան, իսկ նաւերով փախչողներն ալ Արշաւիրի նիգակակիցներէն նետահար կոտորուեցան: Գիշերը վրայ հասնելով՝ Հայերը հանգիստ ըրին և միւս առաւօտ Կուր գետը անցնելով նորէն Պարսիկները հալածեցին և անոնք պատերազմի զաշտէն հեռացան, այս պատերազմին մէջ Հայերը կատարեալ յաղթանակ մը տարին Պարսիկներու վրայ: Հայերը՝ Հոնաց պահակին մօտենալով՝ անոնց հետ բանակցութեան մօտան, որ Պարսից դէմ օգնեն իրենց:

Գործին շարունակութիւնը և տեղւոյն պաշտպանութիւնը Վահան Աղուանին յանձնելով Հայերը Հայաստան վերադարձան: Աղուանից արշաւանքը, եղիշէի բացատրութեամբը լրացած էր «յաւուրս երեսուն» և

երբ Հայերը Հայաստան դարձան, «ի գաւառն Արարատայ, դառնաշունչ օդոյ ձմեռայնւոյն» (Փար. 67) օրերը սկսած էին, որ է ըսել նոյեմբերի երկրորդ կէսին, 450 տարւոյ մէջ:

Հայաստանի մէջ Պարսիկները բռնութեամբ կրակատուներ ևւ ատուշաններ կանգնած էին, հակառակ Հայոց ընդդիմութեան կրակի և արևի պաշտամունքը սկսած էր: Հայերը, պետական մասնաւոր օրէնքներով պարտաւորուած էին կռակներով փայտ կրել կրակատուներու համար: Այս պատճառաւ ժողովրդին մէջ մեծ խռովութիւն և տագնապ կար:

Վասակ Սիւնին ինքզինք համակիր ցոյց կուտար Քաջն Վարդանին, բայց ներքնապէս կը դաւէր անոր դէմ, և միւս կողմէն անորոշ կամ աւելի ճիշտ բացատրութեամբ՝ երկդիմի քաղաքականութեան կը հետևէր: Քաջն Վարդանի մեկնումէն առաջ, մասնաւոր համաձայնութեամբ մը, Պարսկական-Հայաստանի կեդրոնական հրամանատարութիւնն ալ իր վրայ առած էր: Այնպէս որ, թէ՛ իբրեւ Մարզպան և թէ՛ իբրեւ Պարսկական-Հայաստանի կեդրոնական հրամանատար, կ'աշխատէր ու կը գործէր իր թաքուն նպատակները իրականացնելու համար:

Վասակ Սիւնին խորամանկ և փորձառու անձ մը ըլլալով՝ չէր ուզեր ազգէն բաժնել, և անոր ատելի ըլլալ, իսկ միւս կողմէն ալ Պարսկական քաղաքականութեան յարեւու բազում պատճառներ ունէր: Յազկերտ արքան, Պարսից արքունիքը և մեծամեծները շատ լաւ գիտէին Վասակ Սիւնին նպատակը ու անոր ունեցած հոգեբանութիւնը:

Ի մասնաւորի Միհրներոսէն զայն կը քաջաւերէր և խոստումներ կ'ընէր անոր: Վասակ իբրեւ փառասէր անձ իր ծրագիրները ունէր, և զանոնք յաջողցնելու համար՝ միջոցներու մէջ խտրութիւն չէր դնէր: Վասակ՝ ինքզինքը Պարսից արքունիքին ենթարկուած կը զգար և չէր ուզեր անկէջ հեռանալ: Վասակ Սիւնին, հետեւեալ պատճառներով կ'ուզէր Պարսկական քաղաքականութեան հետեւիլ:

1. Կը վախնար որ իր Մարզպանութեան պաշտօնը կորսնցնէ:

2. Կը մտածէր իր երկու որդիներուն

մասին, որոնք իրեն պատանդ կը մնային Պարսից արքունիք, և միշտ վտանգի մէջ կը գտնուէին:

3. Ուխտապահ նախարարները աւելի Յունական քաղաքականութեան յարած էին, իսկ ինք կը կարծէր թէ՝ Հայոց ազգը այս քաղաքականութեամբ աւելի դիւրաւ կըրնար ձուլուիլ Յունականութեան մէջ, մինչդեռ պարսկական հովանաւորութեան տակ աւելի լաւ կընար պաշտպանուիլ:

4. Վասակ Սիւնին անձնապէս թունդ քրիստոնեայ մը չէր:

5. Պարսից իշխանութիւնը աւելի մեծազօր և տիրապետող ըլլալով՝ միշտ կասում պիտի ունենար անկէ, որովհետեւ երկիրը անոր մօտ էր և սահմանակից:

6. Մանկութիւնը Պարսից դուռը անցուցած էր, և անոր ազդեցութեան տակ մեծցած ու կրթուած:

7. Իրեն եղած խոստման համաձայն յոյս ունէր թէ, Հայոց վրայ թագաւոր պիտի ըլլար և անոր կը ցանկար ոչ թէ Հայերուն անկախութիւն բաղձացող ըլլալուն, այլ իր փառասիրութիւնը գոհացնելու համար:

8. Իր փեսան, Վարազվադան իր կնոջը պատճառաւ Պարսկաստան փախած էր որ Միհրնէրսէհի հետ մտերմացած էր, կը վախնար որ ան իր ձեռքէն յափշտակէր Սիւնեաց իշխանութիւնը:

Թ.Բ.

Ուխտագրութեան և ուխտանեց ճախարարները. — Պարսիկ գերիի մը ազատագրումը և Յակեթիմի սեղեկասուութիւնը. — Բիւզանդական պատերազմութեան մը Յակեթիմի ներկայացումը. — Յակեթիմի մտահոգութիւնը և անոր խափուսիկ խոսուածները:

Վասակ Սիւնին, որ երկերես քաղաքականութիւն մը ցոյց կուտար, Քաջն Վարդանի բացակայութենէն օգտուելով, յաջողեցաւ կարգ մը նախարարներ իր կողմը դարձնել ու շահիլ: Վասակ իրեն խորագէտ անձ, ոմանց երկչոտութիւնը, ոմանց փառասիրութիւնը շահագործեց: Վարդանէն և ուխտապահ նախարարներէն հեռացող տասը նախարարներէն հետեւեալները կը յիշուին:

1. Տիրոց Բագրատունի. 2. Գաղիշոյ Խորխոռունի. 3. Մանէճ Ապահունի. 4.

Գիւտ Վահանունի. 5. Վարազշապուհ Պալուհի. 6. Արտէն Գարեգեան. 7. Ներսէհ Ուրծացի (Փար. 67). 8. Արտակ Ռշտունի. 9. Ընջուղ Ակեացի. 10. Մանէն Ամատունի (Դ. Յեղ. 174): Ասոնցմէ երեքը, Գաղիշոյ Խորխոռունի, Մանէճ Ապահունի և Արտակ Ռշտունի՝ Պարսկաստան գացող կեղծուրաց նախարարներէն էին: Իսկ ասոնցմէն՝ Գիւտ Վահանունին Քաջն Վարդանին հետ միասին Աղուանից արշաւանքին մասնակցողներէն էր: Դիտուած պարագայ մըն է որ, նախարարական տուներու մէջ, զէպի Յունական եւ զէպի Պարսկական քաղաքականութեան դիմելու միտումներ և նախասիրութիւններ կային, անոնց միջեւ գոյութիւն ունեցող երկպառակութիւններու եւ հակառակութիւններու պատճառներով: Վասակ Սիւնին Մամիկոնեաններէն, Կամսարականներէն և ուխտապահ նախարարական տուններէն, նախարարազուն պատանիներ և տղաք, Սիւնեաց նահանգը տարաւ, Պարսից արքային պատանդներ տալու համար ստայ առաքել զտղայսն առ թագաւորն պարսից » (Փար. 67): Վասակ Սիւնին, պետական գործառնութեանց մէջ հաւատարիմ չէր, վասնզի՝ պետական զանձին պատկանող ոսծիկները կը խարդախէր, պարսից զուեղերը երկրին մէջ ասդին անդին կը ցրուէր, իսկ ինքը Սիւնեաց երկիրը կը մեկնէր, երբ խեղճութիւնը, թշուառութիւնը և նեղութիւնը երկրին մէջ զգալի կը գտնային:

Բացի՝ ուխտագրութեան նախարարներէն, քանի մը ուխտագրութեան քահանաներ ալ կային, որոնք Վասակ Սիւնինին յայտարարութիւնները ժողովրդին մէջ տարածելու պաշտօն ունէին: Ասոնց մէջէն կը յիշուին հետեւեալները, Զանգակ Սիւնի, Սահակ Զայնող և Պետրոս Սրկ. երկաթի (Դ. Յեղ. 174):

Ուխտանեց նախարարներու զօրաց թիւը 40,000 կ'ենթադրուի, հետեակ և հեծեկազօրք, իսկ Հ. Ղ. Ալիշան ասոնց թիւը մինչեւ 60-70,000 կ'ենթադրէ և զանոնք սեւցած հայեր կ'անուանէ:

Երբ Քաջն Վարդան Աղուանից արշաւանքէն Հայաստան վերադարձաւ յաջողութեամբ և յաղթանակով, Հայաստանի խնդրատունը ձմեռը սկսած էր արդէն, և անհրնար էր ունէ ձեռնարկ կատարել, ուստի պէտք էր զարնան սպասել, առ այդ նախապատրաստական և կազմակերպական աշ-

խառանքներ կատարելով՝ Վասակ Սիւնին, Միհրենբոսէն հաղարապետին տեղեկացուց իր կողմէն կատարուած ձեռնարկները, որով ցոյց կուտար թէ, Հայոց զօրքը արդէն երկուքի բաժնուած էր։ Միւս կողմէն, Վասակ Սիւնին, Յունա-Հայաստան գտնուող Վասակ Մամիկոնեանին հրովարտակ մը գրեց, ցոյց տալով թէ, բոլոր Հայերը իրեն հետ միացած են և ապստամբական շարժում մը գոյութիւն չունի երկրին մէջ, և թէ Հայերը հաւատարիմ են ու հաւատարիմ պիտի մնան Պարսից տէրութեան և արքայից արքային։ Սակայն այս հրովարտակով Վասակ Սիւնին կը դաւէր իր հայրենիքին դէմ, իրողութիւններուն տարբեր գոյն մը տալով։ Յովսէփ կաթողիկոս, եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, քահանաներ և երէցներ, հայրենիքին փրկութեան համար ատուածային օժանդակութեան և օգնութեան դիմեցին, ժողովուրդը քաջալերելու և զօրացնելու համար սգոյցն ու ամիսն Քաղոց պահօք և աղօթիւք առնել խնդրուածս առ Աստուծոյ։ Այդ տարին Քաղոց ամիսը 4 Դեկտ. 450-ին կը սկսէր, որով Յունուար 2 451-ին կը վերջանար։ Սոյն հրահանգը Յունա-Հայաստան ալ զրկուեցաւ ի գործադրութիւն։

Իսկ Բիւզանդիոնի նոր կայսրը Մարկիանոս, խորհրդակցութեամբ Անատոլիոս սպարապետին, Եփրաթիոս կամ Փլարենտիոս պալատականին, յարմար շտապա Հայերուն օգնել, նամանաւանդ որ Հայերուն օգնելու պարագային 423 թուականին երկուստեք կնքուած դաշնագիրը ինքնին ջնջուած պիտի ըլլար «պահել զուխտն հեթանոսաց, վասն մարմնական խաղաղութեան, քան պատերազմակից լինել ուխտին քրիստոնէութեան» (Գ. Յեղ. 135)։

Մարկիանոս կայսրը, իր կողմէն մասնաւոր պատուիրակութիւն մը նշանակեց Փլարենտիոս Ասորիին գլխաւորութեամբ և Տիգրան զրկեց, Յազկերտ արքան վստահեցնելու համար թէ, Բիւզանդական կայսրութիւնը Հայերուն պիտի չօգնէ։ Այս լուրը Հայերուն համար շատ ծանր ճնշեց, վաւերացնելով Հայերը իրենց աչքերը դէպի արեւմուտք, Բիւզանդիոն յառած էին։ Բիւզանդիոն իր այս արարքովը Հայերը առանձինն կը ձգէր և Հայերը իրենց յօյրը զրին Աստուծոյ վրայ . . .

Քաջն Վարդան կը դիտէր թէ, երթալով Ուխտապահներու կողմը կը տկարանար, իսկ միւս կողմէն Ուխտապահները երթալով կը շատնային, ասով հանդերձ ան ցըվելով զիմադրութեան կողմն էր, այնպէս որ հակառակ Հայաստանի խտտաշունչ օդին, ան պատերազմական պատրաստութիւններով զբաղեցաւ, թէ՛ լաւ զինուելու և թէ՛ պատերազմիկները շտայնելու համար։ Քաջն Վարդան թէ՛ Սպարապետի պաշտօնը կը կատարէր և թէ՛ միեւնոյն ատեն Հայոց հետեակագորաց և հեծելագորաց բանակին իւր հրամանատար կը գործէր։ Քաջն Վարդան Հայերուն ձեռքը գերի ինկած Պարսիկ զինուորներէն մին ազատեց և զայն ուղղակի նախարարական ժողովի մը առջեւ հանելով անոր մանրամասնօրէն հասկցուց թէ՛ Պարսիկներու ձեռք առած կրօնափոխութեան բռնի ձեռնարկը որքան փնաս պիտի հասցնէր պետական գանձին և Պարսիկ կառավարութեան, և թէ Վասակ Սիւնին կը դաւէր թէ՛ Պարսից Տէրութեան և թէ՛ հայրենիքին։ Պարսիկ կալանաւորը, Յազկերտին ներկայանալով ամէն բան հասկցուց անոր։ Յազկերտ այս լուրերը իմանալով և ստուգելով ցնցուեցաւ, միւս կողմէն արքունի խորհրդականներ ալ զբաղեցան, որոնք Յազկերտը համոզելու ջանացին, այնպէս որ ատեն մը Յազկերտ թուեցաւ և հրաման տուաւ որ քրիստոնեաներուն կրօնքը ազատ ու համարձակ պաշտուի, իսկ կրօնականներուն ալ թոյլտուութիւն եղաւ իրենց պաշտօնը կատարել։

Յազկերտ մտահոգութեան մէջ էր, մի գուցէ Հայերէն յաղթուի և ամօթահար մնայ օտար բոլոր ազգերուն առջեւ։ Յազկերտ շատ լաւ գիտէր թէ, Հայերը Պարսիկ պետութեան մէջ ինչպիսի՛ լաւ ծառայութիւններ մատուցած էին և զեռ կրնային ընդ երկար ծառայել։

Հակառակ Յազկերտ արքային բացորոշ հրամանին թէ, Հայոց աշխարհին կրօնքի ազատութիւն կը շնորհէր, Հայերը չէին կրցած հաւատալ անոր խօսքերուն, խորհելով որ դաւ մըն էր եղած խտտումը, Հայերը խաբելու և խաբէութեան շնորհիւ իրենց նպատակները իրագործելու համար։

Կրօնքի ազատութեան լուրերը Հայաստան ալ հասան։ Ատեն մը Հայերը ուրախացան կարծելով թէ յիսուսուրդք խաղա-

զուգահեռ եղին ընդ միմեանս աւետաւոր յարութեամբ կենարարին: Այնպէս որ Հայերը Զատիկի օրերը «տօնեալ ուրախութեամբ զուարճանային»: Նախարարները ուրախութեամբ իրենց տուները դացած էին «Յաղագս տօնի աւուրցն երթեալք էին ի տունս իւրեանց, կատարել զտօնն Զատիկի առ ընտանիս իւրեանց» (Փար. 68):

451 տարուան Ս. Զատիկի տօնը կը պատահէր 8 Ապրիլին, ճիշդ զարնանային եւ զանակին սկիզբի օրերը...

Սակայն և այնպէս, Վատակ Սիւնին միշտ արքունիքին հետ շփման մէջ զբաղուելով, իրողութիւնները կ'աշխարհէր և կը տեղեկագրէր և ցոյց կուտար թէ, Հայերը իրենց միջև երկպառակած էին և թէ Հայերը ամէն զինով պատրաստ էին Յաղակերտին կրօնափոխութեան հրամանին հընազանդելու և հպատակելու...

Յ.Պ.

Պարսկական բանակը Հեր եւ Զարաւանգ զաւառներ կը հասնի. — Պատերազմի պատասուբիւններ. — Հայկական բանակը Արտաշի գագսին վրայ. — Պատերազմի նախօրեակը. — Վարդանի նաւը. — Աւարայրի կարմիր նակասամարս. — Գիւցազնական ման Քաջն Վարդանի եւ իր բազմաւորիկ զօրավարաց եւ զինուորաց. — Նահաւակաց ըլլը. — Աւարայրի նակասամարսին արդիւնք:

Միհրներսէի հրամանաւ, պարսկական զօրաւոր բանակ մը, Մուշկան Նիւսաւաւուրտ զօրավարին հրամանատարութեան տակ, Պարսկա-Հայաստանի Հեր և Զարաւանգ զաւառները կը հասնէր. «Իսկ յետ բազում աւուրց զօրագլուխն Պարսից խաղայր զայր ամենայն հեթանոսական բազմութեամբն, և եկեալ հասանէր յաշխարհն Հայոց 'ի Հեր և 'ի Զարաւանգ զաւառ», (Ե. Յեղ. 198-99):

Պարսկական բանակը Հեր և Զարաւանգ զաւառներուն մէջ բանակելով սկսաւ պատերազմական պատրաստութեանց:

Երբ Քաջն Վարդան լսեց պարսկական բանակին Հեր և Զարաւանգ զաւառները յառաջանալը և ժամանումը ու բանակին պատրաստութիւնները, անմիջապէս լուր

զրկեց իր զինակիցներուն և ուխտագահ նախարարներուն, որ իրենց զունդերը առնելով զան Արտազու գաւառ բանակին և ինքն ալ շտապեց հան հասնիլ: Իրեն ետեւէն հեազհետէ կը հասնէին և կը խմբուէին Ներշապուհ Արծրունի, Խորէն Խորխոսունի, Արտակ Պալունի, Վահան Ամատունի, Թաթուլ Դրմաքսեան, Արշաւիր Արշարունի, Շմաւոն Անձեացի, Տաճատ Գնթունի, Ատոմ Գնունի, Խոսրով Գաբգեան, Կարէն Սահառունի, Հմայեակ Դրմաքսեան, Ներսէս Քաջերունի, Փարսման Մանգակունի, Արսէն Ընձայեցի, Այրուկ Ալկունի, Վրէն Տաշրացի, Ապրսամ Արծրունի, Շահ արքունի Խոսրոպետ, Խուրս Սրուանձտեան:

Ասոնցմէ զատ եկած էին նաև Վահանունեաց, Ռշտունեաց, Տրպատունեաց, Քողեանց և Ակէացոց զունդերը, որոնց առաջնորդներուն անունները յիշուած չեն: Ամատունեաց տոհմէն Առանձար Ամատունին, իմաստուն և քաջամարտիկ զօրավար մը, իր զունդին 2000 հեծեալներով թըշնամին ընթացքը և շարժումները լրտեսելու զրկած էին և որ յաջողութեամբ իր պաշտօնը կատարելով բանակատեղին վերադարձաւ:

Ուխտագահներու բանակը Արտազու գաւառին վրայ բանակեցաւ, որ 'ի հնուց Շաւարշան կը կոչուէր, Աւարայր անունով հանրածանօթ, որ նոյն գաւառին վրայի զիւղերէն մէկն էր, որուն մօտ տեղի ունեցաւ վրձնական և մեծ ճակատամարտը: Արտազու գաւառ այժմեան Մակուի գաւառն է, որուն մէջէն Տղմուտ գետը կը հոսի: Հայոց բանակին ընդհանուր թիւը 66,000(*) ի կը հասնէր, հետեակ և հեծեալ, բայց թէ երբեք Հայերը բոլորն ալ միարանէին, կըրնային 250,000-300,000 զօրաւոր բանակ մ'ունենալ:

ՊԱՐՏԵԻ ՎՐԴ. ՎՐԹԱՆԷՍԵԱՆ

(Շարունակելի՝ 8)

(*) «Ինէր հանդէս համարուն վաթսուն և վեց հազար այր ընդ հեծեալ և ընդ հետեակ» (Ե. Յեղանակ 187-88):